

صلى الله عليه وسلم

۹۲۲۴۵۰۷۲

دانشگاه شهید چمران اهواز
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه جهت اخذ کارشناسی ارشد رشته تاریخ
گرایش تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

وزارت و وزیران در ایران عهد تیموری

استاد راهنما:

دکتر عبدالحسین میلانی

استاد مشاور:

دکتر محمد زمان خدایی

نگارنده:

زهرا رضوی سوسن

بهمن ماه ۹۲

تقدیم به

روح پدر بزرگوارم

که یاد و خاطرش همواره در قلبم خواهد ماند

مهربان مادرم

که هرچه بگو شدم قطره‌ای از دریای میکرانه مهربانی‌اش

را سپاس توانم گفت

و خواهران و برادرانم

به پاس صمیمیت و فداکاریشان

«فرشتگانی که زندگانی ام به وجود آمان خلاصه می‌شود»

سپاسگزاری

ستایش خدای را که رشته کارهای آفرینش و تار و پود امور هستی در کارگاه اراده و بر منوال تدبیرش بافته و پیوسته شود و امواج ازمنه و روزگاران از سرچشمه قضای او بزرف دریای تقدیرش فرو ریزد و سلام و درود بر محمد و خاندان پاک او که عشق و گذشت را در مکتب ایشان آموختم.

بدینوسیده فرصت را معتنم شمرده سپاس و قدردانی خود را نسبت به استید ارجمند و گرامی جناب آقای دکتر عبدالحسین میلانی که در طول دوران تحصیل مشوق و راهنمای من بوده و با سه صدر و رهنمودهای دلسوزانه خود مرا در تدوین هرچه بهتر این پایان نامه یاری دادند و همچنین جناب آقای دکتر محمد زمان خدایی که از تجربیات و مشاوره ارزشمندشان در این پایان نامه بهره مند گردیدم، ابراز می دارم، بزرگواری که علاوه بر حق استادی بر من حق پدری دارند و از درگاه احدیت برایشان سلامتی و طول عمر با عزت خواهانم.

همچنین نسبت به سایر استید گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز، آقایان؛ دکتر محمد رضا علم، دکتر بهادر قیم، دکتر شهرام جلیلیان و دکتر علی بحرانی پور که از خرمن معرفت و علم خویش مرا بهره مند ساخته، چگونه اندیشیدن را به من آموختند و کارکنان کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی و کتابخانه مرکزی دانشگاه شهید چمران اهواز که دلسوزانه مرا در دستیابی به منابع تحقیق یاری دادند نهایت سپاس و قدردانی ام را بیان می کنم.

زهرارضوی سوسن

بهمن ۹۲

خانوادگی: رضوی سوسن	نام: زهرا	شماره دانشجویی: ۹۰۲۴۵۰۸
عنوان پایان نامه: وزارت و وزیران در ایران عهد تیموری		
استاد راهنما: دکتر عبدالحسین میلانی		
استاد مشاور: دکتر محمد زمان خدایی		
دانشگاه: دانشگاه شهید چمران اهواز	دانشکده: ادبیات و علوم انسانی	
گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی	گروه: تاریخ	
تاریخ فارغ التحصیلی: ۱۳۹۲/۱۱/۲۷	تعداد صفحه: ۱۴۵	
کلید واژه‌ها: تیمور، وزارت، وزیران، جانشینان تیمور، دیوانسالاری، حکومت های ایرانی		
<p>چکیده</p> <p>نهاد وزارت و دیوانسالاری ایرانی به عنوان یکی از مهمترین ارکان حکومت‌هایی که پس از اسلام در ایران تشکیل گردید همواره مطرح بوده است. در طی این دوران نهاد وزارت فراز و نشیب‌های زیادی را به خود دیده است. وزارت در دوره تیموریان (۷۷۱ ه.ق- ۹۱۳ ه.ق) نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. مقام وزارت در طول تاریخ ایران با نام‌های گوناگونی چون خواجه اعظم، دستور، صدر و وزیر، تحولات بسیاری را در حوزه اختیارات و وظایف پشت سر گذاشته است اما وزیر به عنوان نایب، معاون، مشاور و خدمتکار شخصی سلطان تا قبل از روی کار آمدن تیموریان همواره به عنوان دومین مقام حکومتی پس از شخص شاه اداره امور کشوری و دیوانی را در دست داشته است و واسطه‌ای میان شاه و مردم محسوب می گردید. مورخین دوره تیموری بر این اعتقادند که تیمور پس از رسیدن به سلطنت ماوراءالنهر در ترتیب امور دیوانی تغییراتی اعمال نموده است که در دوران جانشینان وی نیز ادامه داشته است. هدف رساله حاضر بررسی نهاد وزارت، جایگاه مقام وزارت و نقش وزراء در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان می باشد لذا این سؤال مطرح است که:</p> <p>سؤال اصلی: وزارت در عهد تیموریان چه تغییر و تحولی یافته است و نقش وزیران در این تغییر و تحولات چه بوده است؟</p> <p>چنین به نظر می‌رسد که وزارت در عهد تیموریان به دلیل استبداد سیاسی شخص تیمور و همچنین با توجه به ضعف و توانایی های وزیران و تفاوت های بین آنها نسبت به دوره های پیش از آن فراز و نشیب های بیشتری داشته است بنابراین با استفاده از منابع متقدم و همچنین تحقیقات معاصر بر آنیم که این رساله را که پژوهشی نظری (توصیفی - تحلیلی) بوده به سرانجام برسانیم .</p>		

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۴	بررسی و شناخت منابع و مآخذ.....
۱۱	فصل اول: پیشینه وزارت در ایران از ورود اسلام تا ظهور تیمور.....
۱۲	۱-۱- واژه وزارت و مفاهیم آن.....
۱۴	۲-۱- بررسی وزارت در ساختار سیاسی حکومت‌های ایرانی تا پایان خوارزمشاهیان.....
۳۴	۳-۱- وزارت در دوره مغولان و حکومت ایلخانی.....
۴۲	۴-۱- وزارت در دوره فترت بعد از سقوط ایلخانان.....
۴۹	فصل دوم: بررسی تحولات مقام وزارت در عهد تیمور.....
۵۰	۱-۲- پیشینه وزارت در اولوس جغتای.....
۵۶	۲-۲- وزارت در دوره زمامداری تیمور.....
۶۰	۲-۲-۱- سازمان حکومتی تیمور و نقش وزراء.....
۶۳	۲-۲-۲- بررسی نحوه انتخاب، حدود اختیارات و اقدامات وزراء در زمان تیمور.....
۷۱	فصل سوم: وزارت در دوره جانشینان تیمور.....
۷۲	۱-۳- وزارت در عصر شاهرخ.....
۹۱	۲-۳- وزارت در عهد ابوسعید تیموری.....
۹۷	۳-۳- تحولات وزارت در دوران سلطان حسین بایقرا.....
۱۰۶	۱-۳-۳- جایگاه امیر نظام الدین علیشیر نوائی در دیوانسالاری عهد سلطان حسین بایقرا.....
۱۰۸	نتیجه.....
۱۱۱	ضمایم.....
۱۲۳	فهرست منابع و مآخذ.....
۱۳۰	فهرست اعلام.....
۱۳۱	اسامی اشخاص و خاندان‌ها.....
۱۴۳	اعلام جغرافیایی.....

مقدمه

نهاد وزارت در طول تاریخ پر فراز و نشیب خود در ایران تحولات بسیاری را پشت سر گذاشته است. وزارت در میان دولت‌هایی که در ایران پیش از اسلام تشکیل شده بود وجود داشت و مهمترین مقام حکومتی پس از شخص پادشاه محسوب می‌گردید بطوریکه اختیارات سیاسی، نظامی، اداری و مذهبی گسترده‌ای داشت. با ورود اسلام به ایران نظام دیوانسالاری ایرانی از آن جهت که قابلیت اداره سرزمین‌های وسیع را داشت از سوی خلفای اموی و عباسی به کار گرفته شد و ایرانیان در آن به خدمت گرفته شدند اما نهاد وزارت علیرغم آشنایی مسلمین با کارکردهای آن تنها در عصر خلافت عباسی به طور رسمی ایجاد گردید. با شکل‌گیری حکومت‌های نیمه مستقل و مستقل ایرانی در اوائل دوران خلافت عباسیان (طاهریان، صفاریان، سامانیان، آل بویه، غزنویان، سلجوقیان) این حکومت‌ها نظام دیوانسالاری خلافت عباسی را اقتباس نمودند اما وزارت در ایران پس از ورود اسلام با خاندان سامانیان آغاز گردید و این مقام تا پایان حکومت خوارزمشاهیان وظیفه معاونت و مشاورت سلطان را در اداره امور کشوری و دیوانی بر عهده داشت و همچنان به عنوان واسطه‌ای میان شاه و مردم، زیر نظر سلطان به انجام وظایف خود اقدام می‌نمود. حدود و اختیارات وزیر متناسب با سیاست‌ها و ضعف و قدرت سلطان در اداره امور کشور و توانایی‌ها و کفایت‌های وزیر و همچنین اوضاع سیاسی متغیر بود. این روند در زمان روی کار آمدن دولت ایلخانی در ایران و پس از آن در دوران فترت پس از ایلخانان تا پیش از ظهور تیمور در ایران ادامه یافت. مورخین دوره تیموری معتقدند که تیمور پس از رسیدن به سلطنت ماوراءالنهر و پس از آن در ایران به ایجاد تشکیلات دیوانی اقدام نمود و در ترتیب امور دیوانی و نحوه دریافت مالیات‌ها و اموال خزانه خود، که از وظایف وزیران محسوب می‌شد قوانین تازه‌ای ایجاد نمود که می‌توانست پس از زمان وی به صورت الگویی برای وزراء و حاکمان پس از او نیز اعمال شود. بنابر این برای شناخت این تغییرات بررسی نهاد وزارت و پیشینه آن لازم و ضروری به نظر می‌رسد و با توجه به این که تیمور شخصیتی مستبد بود که در طول حکومتش سعی بر آن داشت تا همه امور با آگاهی او و زیر نظر مستقیم وی به انجام رسد این سؤال که:

سؤال اصلی: وزارت در عهد تیموریان چه تغییر و تحولی یافته و نقش وزیران در این تغییر و تحولات چه بوده است؟

فرضیه اصلی: به نظر می‌رسد وزارت در عهد تیموریان به دلیل استبداد سیاسی شخص تیمور و همچنین با توجه به ضعف و توانایی‌های وزیران و اختلافات بین آنها نسبت به دوره‌های پیش از آن فراز و نشیب‌های بیشتری یافته است.

هدف پژوهش

هدف پژوهش حاضر آگاهی از تحولات مقام وزارت و بررسی وظایف و اختیارات وزیران در جهت روشن شدن جایگاه و موقعیت آنان در نظام حکومتی تیموریان می‌باشد و تحقیق حاضر در جهت پاسخ به سؤال مطرح شده صورت گرفته است.

سوابق پژوهش

در زمینه وزارت و وزیران اسلامی تألیفات بسیاری صورت گرفته است اما در زمینه وزارت در دوره تیموریان تاکنون پژوهشی خاص و به طور مستقل و جامع صورت نگرفته است بنابراین نظر بر این است با استفاده از منابع متقدم و تحقیقات معاصر این پژوهش بتواند تحقیقی علمی در این زمینه باشد.

محدوده مکانی و زمانی پژوهش

این پژوهش به بررسی جایگاه مقام وزارت در عهد تیموریان از آغاز شکل‌گیری این سلسله در سال (۷۷۱ ه.ق) توسط امیر تیمور گورکان تا انقراض سلسله تیموریان در سال (۹۱۳ ه.ق) توسط ازبکان می‌پردازد.

روش پژوهش و گردآوری داده‌ها

این پژوهش تحقیقی تاریخی با رویکردی نظری (توصیفی تحلیلی) می‌باشد بنابراین با استفاده از روش کتابخانه‌ای پس از مطالعه منابع مختلف نسبت به جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های تاریخی مرتبط با موضوع پرداخته و سپس به تنظیم و تدوین پایان‌نامه اقدام خواهد شد از منابع کهن و معاصری که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند:

- ۱) ظفرنامه (نظام‌الدین شامی) ۲) ظفرنامه (شرف‌الدین علی یزدی) ۳) حبیب‌السیر (خواندمیر) ۴) زبده‌التواریخ (حافظ ابرو) ۵) منتخب‌التواریخ (معین‌الدین نطنزی) ۶) دستور الوزراء (خواندمیر) ۷) مجمل فصیحی (فصیح خوافی) ۸) عجایب المقدور فی نوائب التیمور (ابن عربشاه) ۹) ترکستان نامه (بارتولد) ۱۰) الغ بیگ و زمان او (بارتولد) ۱۱) تاریخ ایران کمبریج جلد ۶

۱۲) تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان
(حسین میر جعفری) ۱۳) برآمدن و فرمانروایی تیمور (بئاتریس فوربزمنز)

سازمان دهی پژوهش

موضوعات مطرح شده در این پژوهش در سه فصل ارائه خواهد شد:

فصل اول: پیشینه وزارت در ایران از ورود اسلام تا پیش از ظهور تیمور

فصل دوم: بررسی تحولات مقام وزارت در عهد تیمور

فصل سوم: وزارت در دوره جانشینان تیمور

در پایان باید اذعان نمود که با توجه به اهمیت موضوع و گسترده‌گی مطالب به لحاظ محدوده زمانی این پژوهش خالی از کاستی نبوده و امیدوارم که با یاری خداوند متعال و راهنمایی اساتید گرامی و ارجمند در رفع اشکالات و کاستی‌های آن اقدامات لازم صورت گیرد.

بررسی و شناخت منابع و مأخذ

به هنگام جمع آوری داده‌ها و اطلاعات، شناخت منابع یکی از نخستین گام‌های انجام یک پژوهش علمی به شمار می‌رود که محقق را در هر چه بهتر شدن پژوهش یاری می‌رساند بنابراین بر اساس اهمیت و اعتبار علمی و همچنین تقدم زمانی، منابع مورد استفاده در این پژوهش مشتمل بر دو دسته از منابع متقدم (کهن) و تحقیقات معاصر (جدید) می‌باشند.

الف) منابع متقدم (کهن)

۱) **ظفرنامه شامی «نظام الدین شامی»:** این کتاب شرح وقایع زندگی و جهان‌نگشایی تیمور است اما وقایع آن تا سال (۸۰۶ هـ.ق) بیشتر نیامده است، مؤلف آن نظام الدین شامی از مورخان قرن هشتم و نهم هجری قمری است و به علت زندگی در محله «شنب غازان» تبریز به شنب غازانی معروف است درباره رسیدن وی به حضور تیمور دو روایت موجود است یکی اینکه هنگامی که امیر تیمور، سلطان احمد جلایری را در سال (۷۹۵ هـ.ق) در بغداد شکست داد و بغداد را تصرف کرد نظام الدین شامی، به خدمت وی پیوست و مورد توجه وی قرار گرفت و از ملازمان وی گردید. در روایت دیگر به هنگام فتح حلب جلال اسلام از وزرای تیمور او را به حضور تیمور برد و از آن پس جزء ملازمان تیمور گردید وی در سال (۸۰۴ هـ.ق) به فرمان تیمور به تألیف کتاب خود پرداخت و تیمور هم اوراق و اسناد رسمی دربار را به این منظور در اختیار او گذاشت. نظام الدین شامی در سال‌های پایانی حیات تیمور از وی اجازه خواسته و به زادگاه خود بازگشت. ظفرنامه به زبانی ساده و روان نوشته شده است و از لحاظ تاریخی به ویژه بواسطه اطلاعاتی که درباره فعالیت‌های وزراء، و جایگاه آنها پیش از سلطنت تیمور به دست می‌دهد حائز اهمیت است. نظام الدین شامی در جنگ‌ها و لشکرکشی‌های به همراه امیر تیمور بوده است و حوادث را آن گونه که بوده است تألیف نموده است. این کتاب مرجع و منبع اصلی تمام کتاب‌هایی است که پس از آن درباره حکومت تیموریان نوشته شده است. در سال (۸۱۴ هـ.ق) حافظ ابرو به دستور شاهرخ بر این کتاب ذیلی نوشت و حوادث آخرین سال‌های زندگی امیر تیمور را بر آن افزود. از این کتاب تنها یک نسخه خطی در موزه بریتانیا وجود دارد. از این کتاب در فصل دوم پایان‌نامه استفاده شده است زیرا شناخت دقیقی در ارتباط با نظام دیوانسالاری تیمور قبل و بعد از رسیدن به سلطنت ارائه می‌کند. این کتاب از روی نسخه فلیکس تاور به تصحیح و اهتمام پناهی سمنانی در سال (۱۳۶۳ هـ.ش) توسط انتشارات بامداد به چاپ رسیده است.

۲) **ظفرنامه «شرف الدین علی یزدی»:** کتاب ظفرنامه وقایع زندگی و شرح جهانگشایی‌های تیمور را از آغاز تا حوادث سال (۸۰۷ ه.ق) و زمان مرگ وی را در بر می‌گیرد. مؤلف این کتاب شرف الدین علی یزدی است. سال آغاز نگارش کتاب (۸۲۲ ه.ق) است و در سال (۸۲۸ ه.ق) به اتمام رسیده است، اما مؤلف پس از اتمام کتاب تا سال (۸۳۱ ه.ق) تصحیحات یا اضافاتی در کتاب به عمل آورده است. ظفرنامه به دستور ابراهیم سلطان بن شاهرخ تألیف گردیده است و بر خلاف ظفرنامه شامی بسیار مفصل‌تر می‌باشد و اکثر جزئیات مربوط به عصر تیمور در آن آمده است. از نظر تاریخی یکی از تواریخ مهم ایران مربوط به قرن هشتم و نهم هجری است که محدوده وسیع قلمرو تیموریان را در بر می‌گیرد. از منابع مهم ظفرنامه جامع‌التواریخ، ظفرنامه شامی و گزارش‌های رسمی مربوط به جنگ‌ها و فتوحات تیمور که به صورت روزانه تهیه می‌شده است بوده‌اند. نثر کتاب ظفرنامه متکلف است و استعارات فراوانی در آن استفاده شده که درک مطالب آن را برای خواننده مشکل می‌کند. ظفرنامه با نام‌های فتح‌نامه امیر تیمور، تیمور نامه شرف، فتح‌نامه همایون، تاریخ صاحبقران و تاریخ امیر تیمور نیز ثبت شده است. این کتاب ظفرنامه شامی را تحت الشعاع خود قرار داد و اهمیت آن را کم کرد. وفات شرف الدین علی یزدی در تفت یزد در (۸۳۴ ه.ق) اتفاق افتاده و در خانقاهی که مسکنش بود دفن شد. این اثر نخستین بار به تصحیح و اهتمام محمد عباسی توسط شرکت سهامی چاپ رنگین در سال (۱۳۳۶ ه.ش) در تهران به چاپ رسید. از این کتاب در فصل دوم پایان‌نامه استفاده گردیده است زیرا اطلاعات ارزشمندی درباره دیوانسالاری تیمور و فعالیت‌های وزیران او پس از رسیدن به سلطنت در بر دارد.

۳) **آثار الوزراء «سیف الدین حاجی بن نظام عقیلی»:** در آثار و اخبار وزیران ایرانی دوران باستان و دوران اسلامی تا زمان سلطان حسین بایقرا تیموری است. مؤلف کتاب سیف‌الدین حاجی بن نظام عقیلی از دیوانسالاران قرن نهم هجری است که در دستگاه قوام الدین نظام الملک خوافی وزیر سلطان حسین بایقرا بوده و این کتاب را به نام او تألیف نموده است. نویسنده در مقدمه کتاب خود به منابع مورد استفاده اشاره کرده است و بیان می‌کند که: «هیچ یک از مورخان تا به روزگار او اثر تاریخی مشتمل بر اخبار و آثار دستوران نامدار و وزیران نیکوکار ننوشته‌اند» و هدف خود را جمع‌آوری آثار و اخبار وزرای سابق معرفی می‌کند در حالی که کتاب نسائم الاسحار که نویسنده به عنوان یکی از منابع خود به آن اشاره کرده است، کتابی درباره وزراء است که سال اتمام آن (۷۲۵ ه.ق) است و مؤلف آن مجهول می‌باشد و این کتاب را به ناصرالدین منشی کرمانی نسبت می‌دهند اما با این وجود آن چه در این کتاب برای نگارنده اهمیت داشته است قسمت

مربوط به وزرای تیموریان است که بی‌هیچ تردید از نوشته‌های خود سیف‌الدین حاجی بن نظام عقیلی می‌باشد و مطالب آن برای بررسی تحولات نهاد وزارت در زمان جانشینان تیمور از ارزش و اعتبار بسیاری برخوردار می‌باشد زیرا خود مؤلف از دیوانسالاران تیموری بوده و از نزدیک رویدادها و تحولات دیوانی را در این عصر شاهد بوده است. کتاب آثار الوزرا از حیث دقت و اعتبار بر دستور الوزرا برتری دارد هر چند مؤلف آن از کارگزاران خواجه قوام‌الدین نظام‌الملک خوفاً بوده است و این مسئله را باید به هنگام استفاده از مطالب کتاب در نظر داشت. از مطالب این کتاب در هر سه فصل پایان‌نامه استفاده شده است. این کتاب را برای نخستین بار میر جلال‌الدین حسینی ارموی (محدث) در تهران به سال (۱۳۳۷ ه. ش) تصحیح نموده و توسط انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسانیده است.

۴) **دستور الوزراء «خواندمیر»:** موضوع این کتاب احوال وزرای اسلام از آغاز خلافت تا زمان مؤلف یعنی انقراض تیموریان می‌باشد این کتاب در سیزده عنوان به بررسی وزرای امویان و عباسیان و با تشکیل دولت‌های ایرانی به شرح حال وزرای دولت‌های سامانی، غزنوی، سلجوقی، حکام اسماعیلیه، خوارزمشاهیان و پس از آن به وزرای ایلخانان و حکومت‌های محلی ایران در دوره فترت و در پایان به شرح حال وزرای تیموریان می‌پردازد. دستور الوزراء اثر ارزشمند غیاث‌الدین بن همام‌الدین بن خواجه جلال‌الدین بن خواجه برهان‌الدین محمد شیرازی معروف و ملقب به خواندمیر می‌باشد. این کتاب درباره وزرای عصر تیموری به خصوص وزرای سلطان حسین بایقرا به دلیل اینکه مؤلف در عصر تیموری می‌زیسته و از دیوانسالاران آن زمان بوده است اطلاعات دقیق و ارزشمندی دارد که در کتاب‌های دیگر نیست و به همین دلیل دارای ارزش و اعتبار است اما مؤلف به شرح حال مهمترین وزرای تیموریان پرداخته و نام برخی از این وزراء به دلیل مشهور نبودن از قلم افتاده است. خواندمیر در سال (۸۸۰ ه. ق) متولد شد. در جوانی به دربار سلطان حسین بایقرا راه یافت و میان وی و امیرنظام‌الدین علیشیر نوائی دوستی نزدیکی بوجود آمد وی در دوران حکومت بدیع‌الزمان میرزا بن سلطان حسین بایقرا، محمد زمان بن بدیع‌الزمان میرزا از ملازمان آنان بود پس از آن به دربار ظهیرالدین بابر و فرزندش همایون در هند راه یافت، در سن ۶۳ سالگی در سال (۹۴۲ ه. ق) در دهلی وفات یافت و در کنار قبر امیر خسرو دهلوی به خاک سپرده شد. از آثار دیگر وی به خلاصه الاخبار فی احوال الاخیار، مآثر الملوک، همایون‌نامه و حبیب‌السیر که معروفترین و مفصلترین اثر خواندمیر و تاریخ عمومی جهان تا پایان حکومت شاه اسماعیل صفوی است که آن را به نام خواجه حبیب‌الله ساوجی نوشته است

نکته مهمی که درباره آثار وی باید در نظر داشت این است که به واسطه ارتباط نزدیک وی با امیر علیشیر نوائی باید به هنگام استفاده از محتوای این کتاب‌ها، حب و بغض نویسنده را نسبت به وزرای همزمان با او در نظر داشت.

۵) زبده‌التواریخ بایسنقری «حافظ ابرو»: این کتاب تاریخ مفصل عالم از آغاز خلقت تا میانه حکومت شاهرخ می‌باشد. مؤلف این کتاب شهاب الدین عبدالله بن عبدالرشید بهدادینی خوافی مشهور به حافظ ابرو است. وقایع این کتاب از سال (۸۰۷ ه.ق) تا (۸۲۹ ه.ق) را شامل می‌شود و حافظ ابرو آن را در سال (۸۳۰ ه.ق) با نام شاهزاده بایسنقر بن شاهرخ تیموری به پایان رساند. اصل این کتاب و عنوان آن مجمع‌التواریخ السلطانی است و در چهار جلد نوشته شده است و خود حافظ ابرو آن را به چهار ربع تقسیم نموده است:

ربع اول: تاریخ عالم از ابتدای خلقت تا آغاز زندگی پیامبر اکرم حضرت محمد (ص) را در بر می‌گیرد و مشتمل بر تاریخ انبیاء و سلاطین قدیم ایران قبل از اسلام می‌باشد.

ربع دوم: به چهار قسمت تقسیم می‌شود (۱) در احوال حضرت رسول (ص) (۲) در احوال خلفای راشدین (۳) در تاریخ بنی امیه (۴) در تاریخ بنی عباس تا انقراض آنها توسط هلاکو

ربع سوم: مشتمل بر تاریخ طبقات مختلفه و سلاطین اسلام که به دو قسمت تقسیم می‌شود؛ قسمت اول: تاریخ طاهریان، دیلمیان، غزنویان، سلجوقیان، اتابکان، غوریان و خوارزمشاهیان

قسمت دوم: مشتمل بر تاریخ مغول تا سال (۷۳۶ ه.ق) است. این نسخه تنها در استانبول موجود است.

ربع چهارم: که به نام زبده‌التواریخ بایسنقری معروف است مشتمل بر شرح حال تیمور و شاهرخ است و به دو قسمت تقسیم می‌شود؛ قسمت اول در شرح حال امیر تیمور از سال (۸۰۷ ه.ق) تا (۸۳۶ ه.ق) و قسمت دوم شامل رویدادهای دوران حکومت شاهرخ تیموری است و عنوان زبده‌التواریخ بایسنقری که شامل دوره کامل تاریخ حافظ ابرو است عنوان مجلد چهارم می‌باشد. حافظ ابرو در هرات متولد شد اما نوجوانی او در همدان سپری شده در جوانی ابتدا به خدمت تیمور پیوست و سپس در زمره ملازمان امیر شاهرخ درآمد وی در شهر زنجان در سال (۸۳۴ ه.ق) وفات یافت این کتاب بواسطه اطلاعات ارزشمندی که درباره وزیران عهد شاهرخ دارد و همچنین آشنایی با حوادث سیاسی و نقش وزیران در این حوادث و فعالیت‌های آنها در فصل سوم مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. زبده‌التواریخ در سال (۱۳۷۲ ه.ش) به اهتمام سید کمال حاج سید جوادی توسط انتشارات نشر نی در تهران به چاپ رسیده است.

۶) **مجمّل فصیحی (فصیحی خوافی):** مؤلف کتاب احمد بن یحیی ملقب به فصیح خوافی است وی از وزرای تیموریان بود. ابتدا وزارت شاهرخ را داشت و پس از عزل از وزارت شاهرخ در دیوان میرزا بایسنقرین شاهرخ به وزارت برگزیده شد. سال آغاز نگارش این کتاب (۸۴۲ ه.ق) است و این امر تا سال (۸۴۵ ه.ق) که حوادث کتاب به پایان می‌رسد ادامه دارد. کتاب او از یک مقدمه و دو مقاله و خاتمه تشکیل شده است. مقاله اول: از آغاز سال عام الفیل تا سال ۵۳ عامل الفیل ادامه می‌یابد. مقاله دوم: به حوادث پس از هجرت تا روزگار مؤلف یعنی سال (۸۴۵ ه.ق) پرداخته شده است. اطلاعات کتاب درباره حکومت شاهرخ و بایسنقر و درباره وزرای این دوره و تحولاتی که در نهاد وزارت در عصر شاهرخ روی داده بی‌نظیر است و چون این کتاب بر اساس توالی سال‌ها است از لحاظ تقدم و تأخر زمان وزارت وزیران این عصر و علل عزل و نصب آن حاوی مطالب ارزنده‌ای است که در کتاب‌های دیگر این دوره یافت نمی‌شود. این کتاب نسبت به زبده التواریخ مطالب بیشتر و نکات ظریف‌تری را درباره وزرای شاهرخ و جانشینان او در بر دارد. گرچه مؤلف در آغاز به منابع خود اشاره نکرده است اما در لابلای کتاب به برخی از این منابع اشاره می‌کند. با تمام مزایایی که این کتاب در بر دارد برخی اشکالات لفظی و محتوایی و اغلاط در آن راه یافته است که خواننده را وا می‌دارد با دقت بیشتری از مطالب این کتاب بهره‌برداری کند. از این کتاب در فصل اول، دوم و سوم پایان نامه استفاده شده است. این کتاب برای نخستین بار در سال (۱۳۳۹ ه. ش) به اهتمام محمود فرخ در سه جلد در مشهد چاپ و منتشر گردید.

ب) **تحقیقات معاصر (جدید):** تحقیقات و پژوهش‌هایی در دوران معاصر پیرامون حکومت تیموریان و ساختار سیاسی، نظامی و دیوانی آنان صورت گرفته است که به واسطه بررسی عمیق مسائل این عصر دارای ارزش و اعتبار بسیاری می‌باشند لذا نگارنده علاوه بر تأکید بر منابع متقدم برای بهتر و کامل‌تر شدن این پژوهش از این منابع نیز استفاده نموده است.

۱) **بر آمدن و فرمانروایی تیمور «بئاتریس فوربزمنز»:** از منابع مربوط به دوره تیموری است و در این کتاب به بررسی ساختار سیاسی الوس جغتای و سرزمینی که تیمور از آن برخاست می‌پردازد و اوضاع سیاسی الوس جغتای را تا روی کار آمدن تیمور و پس از آن در دوران حکومت و ساخت نظامی و سیاسی دیوانسالاری وی را مورد بررسی قرار می‌دهد. این کتاب ارزشمند اثر بئاتریس فوربزمنز می‌باشد و در شناخت شرایطی که تیمور از آن برخاست و تأثیر آن بر روی دیوانسالاری و نهاد وزارت نگارنده را بسیار یاری نموده است این کتاب مشتمل بر هفت فصل و مقدمه‌ای درباره مغولان تا زمان روی کار آمدن تیمور را ارائه می‌دهد. این کتاب درباره اوضاع

سیاسی و اداری الوس جغتای اطلاعات ارزشمندی دارد و تحولات این الوس را از قرن چهاردهم میلادی مورد بررسی قرار می‌دهد. کتاب در سال (۱۳۷۵ ه.ش) توسط مؤسسه خدمات فرهنگی برای نخستین بار ترجمه و در سال (۱۳۷۷ ه.ش) به چاپ رسید.

۲) تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران تیموریان و ترکمانان «حسین میر جعفری»: چنانکه از نام کتاب پیداست به بررسی تحولات ایران در زمان تیموریان و ترکمانان می‌پردازد. مؤلف این اثر ارزشمند دکتر حسین میر جعفری، استاد تاریخ دانشگاه اصفهان است. کتاب شامل دو بخش و دارای شانزده فصل می‌باشد. بخش اول مربوط به حکومت تیمور، روی کار آمدن و خصوصیات شخصی و اخلاقی تیمور و جانشینان او و حوادث سیاسی، فرهنگی و مذهبی عصر تیموریان را در بر دارد و بخش دوم شامل بررسی حکومت ترکمانان آق قویونلو و قراقویونلو می‌باشد. نثر کتاب ساده و روان می‌باشد و کلمات دشوار در آن وجود ندارد. این کتاب در سال (۱۳۷۹ ه.ش) برای نخستین بار توسط انتشارات سمت و انتشارات دانشگاه اصفهان به چاپ رسید و در سال (۱۳۸۱ ه.ش) برای سومین بار توسط انتشارات دانشگاه اصفهان تجدید چاپ گردید. از این کتاب در فصل دوم و سوم پایان نامه استفاده گردیده است.

۳) ترکستان نامه (بارتولد): موضوع این کتاب درباره آسیای مرکزی از آغاز تا به هنگام هجوم مغولان و تشکیل حکومت در الوس جغتای توسط فرزندان جغتای را در بر می‌گیرد و اطلاعات ارزشمندی درباره اوضاع جغرافیایی و تاریخ سیاسی حکومت‌هایی که در این منطقه تشکیل گردیدند در بردارد. ترکستان نامه اطلاعات ارزشمندی درباره وزارت و وزیران به ویژه در منطقه الوس جغتای به دست می‌دهد. مؤلف کتاب واسیلی ولادیمیر بارتولد خاورشناس آلمانی تبار روسی می‌باشد. وی در پایان عمر خود با بر جای گذاشتن کارنامه‌ای پر بار در تحقیق و پژوهش در ۱۹ اوت (۱۹۳۰ م) در اثر بیماری کلیوی در لنینگراد در گذشت. این کتاب در سال (۱۳۵۲ ه.ش) با ترجمه کریم کشاورز برای نخستین بار توسط انتشارات بنیاد فرهنگی در تهران به چاپ رسیده است. از این کتاب در فصل اول و دوم پایان نامه استفاده گردیده است.

۴) تاریخ مغول «عباس اقبال»: کتاب تاریخ مغول در ۹ فصل به بررسی تاریخ ایران در پایان دوره خوارزمشاهی و مقارن با حملات مغول می‌پردازد و پس از آن شکل‌گیری حکومت ایلخانی و حوادث سیاسی ایران را در دوران فترت بعد از مغول بررسی می‌کند. این کتاب اطلاعات جامع و ارزشمندی درباره جایگاه مقام وزارت در دیوانسالاری مغولان و حکومت ایلخانی ارائه می‌کند و از آن جایی که دیوانسالاری دوران فترت ادامه دیوانسالاری حکومت ایلخانی است که

دیوانسالاری تیموریان بی شک متأثر از آن می‌باشد لذا این کتاب در شناخت دیوانسالاری تیموری و جایگاه مقام وزارت در این نظام در مقایسه‌ای تطبیقی نگارنده را یاری نموده است. علاوه بر این، این کتاب اطلاعات جامعی درباره تاریخ سیاسی و نحوه شکل‌گیری حکومت‌های محلی ایران در دوره فترت در بر دارد. از این کتاب در هر سه فصل پایان‌نامه استفاده گردیده است. این کتاب برای اولین بار در سال (۱۳۱۲ ه.ش) به چاپ رسید و همچنین در سال (۱۳۴۷ ه.ش) توسط انتشارات امیرکبیر در تهران تجدید چاپ شد.

۵) تاریخ ایران پژوهش کمبریج (تیموریان) جلد ۶: قسمت اول جلد ششم تاریخ ایران پژوهش کمبریج به بررسی عصر تیموریان و ترکمانان می‌پردازد و جمعی از ایرانشناسان و مستشرقان چون اچ. آورومر و ای. اس. کندی و باسیل گری و دکتر ذبیح‌الله صفا و دیگران در این کتاب مقالاتی ارائه کرده‌اند. این کتاب در ۹ بخش به بررسی تاریخ سیاسی سلسله‌های محلی ایران در دوران فترت (جلایریان، مظفریان و سربداران)، تاریخ سیاسی و اداری حکومت تیموریان و ترکمانان آق‌قویونلو و قراقویونلو و اقدامات فرهنگی، عمرانی حکمرانان این سلسله می‌پردازد و در این میان به فعالیتهای عمرانی وزرای تیموریان نیز اشاره می‌کند. این کتاب توسط پیتر جکسون و لورنس لاکهارت ویراستاری و توسط تیمور قادری ترجمه گردیده که ترجمه آن ساده و روان می‌باشد، نخستین بار در سال (۱۳۷۸ ه.ش) انتشارات مهتاب آن را به چاپ رسانید و در سال (۱۳۹۰ ه.ش) برای دومین بار در انتشارات مهتاب تجدید چاپ گردیده است. از این کتاب در فصل سوم پایان‌نامه استفاده شده است.

۶) تاریخ مغول (تیموریان)، «لوسین بُوات»: کتاب تاریخ مغول (تیموریان) اثر لوسین بُوات متشکل از سه بخش می‌باشد. در بخش اول حملات تیمور به ایران، خوارزم و هند، سازمان حکومتی و زندگی علمی تیمور و اوضاع اقتصادی زمان حکومت او پرداخته می‌شود و در بخش دوم اوضاع سیاسی آسیا و اروپای شرقی در زمان مرگ تیمور و تاریخ سیاسی و اداری در زمان جانشینان تیمور و در بخش سوم تاریخ سیاسی سلسله تیموریان هند (گورکانیان) یا مغولان کبیر مورد بررسی قرار می‌گیرد. از این کتاب در فصل سوم پایان‌نامه در مواردی که به سازمان اداری تیموریان و جایگاه و نقش وزراء در این نظام و اقدامات فرهنگی و عمرانی آنها اشاره شده، استفاده گردیده است. این کتاب توسط محمود بهفروزی ترجمه گردیده و در سال (۱۳۸۴ ه.ش) برای نخستین بار توسط انتشارات آزاد مهر به چاپ رسید.

فصل اول

پیشینه وزارت در ایران از ورود

اسلام تا ظهور تیمور

فصل اول: پیشینه وزارت در ایران از ورود اسلام تا ظهور تیمور

۱-۱ واژه وزارت و مفاهیم آن

نهاد وزارت و در رأس آن مقام وزیر به عنوان یکی از ارکان اساسی نظام‌های سیاسی و تشکیلات اداری اکثر حکومت‌هایی که در ایران باستان و پس از آن در دوران اسلامی تشکیل گردید مطرح بوده است در زمان هخامنشیان دارنده این مقام با عنوان هزاربذ یا هزاره پتی (Hazarpati) پس از پادشاه اداره امور کشور را بر عهده داشت، این عنوان در عصر ساسانیان نیز مشاهده شده است. آرامنه در نامه‌ای به مهرنرسه صدر اعظم یزدگرد دوم ساسانی او را هزارپت ایران خوانده اند اما مهرنرسه در پاسخ به این نامه خود را وزرگ فرمادار ایران معرفی نموده است.

آرتور کریستن سن در کتاب ایران در عصر ساسانیان اشاره می‌کند که منصب وزارت اعظم که خلفا ایجاد کردند و در میان دولت‌های اسلامی متداول شد تقلیدی از منصب وزرگ فرمادار ساسانی است زیرا که دارنده گان این مقام از طبقه «وزرگان» که شامل صاحب منصبان بزرگ در عهد ساسانی است بوده‌اند.^۱

پس از سقوط سلسله ساسانی و فتح ایران توسط مسلمانان گرچه گستردگی قلمرو حکومت اسلامی و عدم آشنایی مسلمانان با دیوانسالاری کارآمدی که توان اداره سرزمین‌های فتح شده را داشته باشد آنان را واداشت تا از تشکیلات دیوانی سرزمین‌های مفتوحه و ساکنان محلی در اداره قلمرو خود استفاده نمایند و از تجربه آنها در اداره سازمان‌های حکومتی بهره مند گردند اما شواهد نشان می‌دهد مسلمانان با واژه وزارت و وظایف وزیر آشنا بوده اند زیرا در کتاب مقدس مسلمانان به این واژه اشاره شده است: «وَأَجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِ * هَارُونَ أَخِي * أَشَدُّ بِهِ أْزْرِي * وَاشْرَكُهُ فِي أَمْرِي * وَنِيزَ مِنْ أَهْلِ بَيْتِ مَنْ يَكِي رَا وَزِيرًا وَمَعَاوَنَ مِنْ فَرْمَا * بَرَادَرْمَ هَارُونَ رَا وَزِيرَ مَنْ كَرْدَانَ * وَبِهِ أَوْ پِشْتِ مَنْ مَحْكَمَ كُنْ * وَ أَوْ رَا دَرِ أَمْرِ رِسَالَتِ بَا مَنْ شَرِيكَ سَازَ»^۲. وزیر در این معنادارای مقام معاونت و مشارکت بوده است. اما این آشنایی بر دلیل وجود نهاد وزارت و مقام وزیر در حکومت اسلامی پیش از شروع فتوحات آنان نیست.

^۱ کریستن سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، چاپ سوم، تهران، انتشارات صدای هنر، ۱۳۸۲، صص ۷۸ و ۸۱

^۲ قرآن مجید، سوره طه، آیات ۲۹ و ۳۰ و ۳۱ و ۳۲

در وجه تسمیه واژه وزارت، مفاهیم و اختیارات این مقام نظرات گوناگونی وجود دارد. وزیر «vazir» را معرب واژه وچیر «فتوا دهنده: vicira» پهلوی دانسته اند که در لغت به معنای دستور، معاون، هم پشت و مددکار می باشد^۱.

در اشتقاق واژه وزیر دو نظریه موجود است گروهی از مورخین آن را مشتق از واژه وَزَر «پناهگاه» به زبان عربی می دانند^۲. مملکت منتظم و مصالح کافه خلاقیت مضبوط و مترتب گردد^۳. لغویان نیز یا آن را مشتق از واژه وِزر «ثقل، حمل بار» به زبان عربی می دانند و در این معنی وزیر کسی است که: سنگینی بار مملکت به دوش اوست و یا از کلمه وِزر «حبل*، رسن» که چنگ زنند در آن رهایی از هلاک را^۴.

وزارت از دیدگاه ابن خلدون از مهمترین پایگاه های سلطنتی است، از دیدگاه او چه این کلمه از موازرت به معنی معاونت و یا از واژه وِزر به معنی سنگینی مأخوذ باشد بر مطلق یاری دلالت می کند و وزیر با اعمال خویش سنگینی های کار مملکت را به دوش می گیرد^۵.

از معانی دیگر وزیر که در فرهنگ نامه ها به آن اشاره شده است؛ همنشین خاص پادشاه که مشیر تدبیر و ظهیر سریر باشد و تحمل بار گران مملکت نماید^۶.

خواجه نظام الملک ابو علی حسن طوسی از وزرای عهد سلاجقه در ارتباط با وظایف و جایگاه مقام وزیر در کتاب سیر الملوک می گوید: «صلاح و فساد پادشاه و مملکت بدوباز بسته باشد که چون وزیر نیک روش باشد مملکت آبادان بود و لشکر و رعایا خشنود و آسوده و با برگ باشند و پادشاه فارغ دل و چون بد روش باشد در مملکت آن خلل تولد کند که در نتوان یافت و همیشه پادشاه سرگردان و رنجور دل بود و ولایت مضطرب»^۷.

۱. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، زیر نظر دکتر محمد معین، تهران، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، ج ۳۸، ص ۱۸۳

۲. ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبائی، تاریخ فخری، ترجمه ی وحید گلپایگانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰، صص ۲۰۶، ۲۰۷/ نخجوانی، محمد بن هندوشاه بن سنجر بن عبدالله، دستور الکاتب فی تعیین المراتب، به سعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علیزاده، مسکو، دانش، ۱۹۷۶، ص ۴

۳. نخجوانی، همان منبع، ص ۴

* حبل: ثناب، ریسمان (دهخدا، همان منبع، ج ۱۷، ص ۲۲۲)

۴. همان منبع، ج ۳۸، ص ۱۸۲

۵. ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمن بن محمد، مقدمه ابن خلدون، ترجمه ی محمد پروین گنابادی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵، ص

۴۵۲

۶. نفیسی، علی اکبر (ناظم الاطباء)، فرهنگ نفیسی، تهران، کتاب فروشی خیام، ۱۳۴۹، ذیل واژه وزارت، ج ۵، ص ۳۸۵

۷. خواجه نظام الملک، ابوعلی حسن طوسی، سیر الملوک، به اهتمام هیوبرت دارک، چاپ دوم، تهران، انتشارات بنیاد ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷، ص ۳۱

از متصدی مقام وزارت در طول تاریخ با عناوین دیگری چون، خواجه بزرگ، صدر و صاحب نیز یاد شده است که علی الظاهر و در بیشتر موارد مهمترین مقام سیاسی بعد از مقام سلطنت به شمار می‌رفته و وظایفش با توجه به توانایی‌های شخصی، اوضاع سیاسی، و سیاست پادشاهان در اداره امور متغیر بوده است.

۲-۱ بررسی موقعیت وزارت در ساختار سیاسی حکومت‌های ایرانی تا پایان خوارزمشاهیان

پس از فروپاشی دولت ساسانی گرچه فاتحین از دیوانسالاری ایرانی برای اداره این قلمرو بهره بردند اما نهاد وزارت و مقام وزیر در دیوانسالاری حکومت اسلامی در عهد خلفای راشدین و پس از آن در زمان بنی امیه ایجاد نگردید و افرادی با عنوان کاتب و مشیر عهده داروظایف مقام وزارت بودند.

ابن طقطقی در تاریخ فخری و خواندمیر در دستورالوزرا معتقدند که برای نخستین بار نهاد وزارت در زمان خلفای بنی عباس ایجاد گردید: «چون بنی عباس بسطنت رسیدند، قوانین وزارت برقرار گردید و وزیر، وزیر نامیده شد حال آنکه پیش از آن بدو کاتب و مشیر می‌گفتند^۱. عباسیان از خدمت خاندان‌ها و وزرای ایرانی چون برمکیان، خاندان سهل، خاندان ربیع برخوردار گردیدند.

با افول قدرت خلافت عباسی در اوایل قرن سوم هجری، حوادث و کشمکش‌های نظامی و سیاسی بر سر کسب قدرت بویژه پس از مرگ هارون الرشید زمینه ورود خاندان‌های ایرانی به عرصه سیاسی فراهم گردید و سلسله‌هایی نیمه مستقل در نقاط مختلف ایران قدرت یافتند.

نخستین خاندان ایرانی که قدم به این عرصه گذاشت خاندان سامانی بودند که جد آنان سامان خداه به دست اسد ابن عبدالله قسری، حاکم خراسان در عهد هشام ابن عبد الملک اموی اسلام آورده و به خدمت او درآمد.

با شکل‌گیری خلافت عباسی، اسد ابن سامان خداه در جرگه مقربان علی بن عیسی بن ماهان که از سال (۱۸۰هـ) از سوی هارون الرشید حاکم خراسان گشت، درآمد. بکارگیری آل سامان توسط خاندان عباسی در نخستین سالهای شکل‌گیری حکومتشان بیانگر این نکته است که سامان خداه و فرزندش در واپسین سالهای حکومت امویان به دعوت داعیان عباسی در خدمت آنان درآمدند.

^۱ ابن طقطقی، همان منبع، ص ۲۰۶ / خواندمیر، غیث الدین بن همام الدین، دستورالوزرا، تهران، انتشارات اقبال، ۱۳۵۵، ص ۱۹